

Henryk Czajka

ARESZTY GMINNE NA PRZYKŁADZIE AKT GMINY IZBICA i ZWIERZYNIEC

Areszty gminne wiejskie, były przeznaczone do wykonywania kary aresztu oznaczonego przez powszechne sądy karne i inne władze, mogły też służyć do tymczasowych zatrzymań lub wykonania aresztu na polecenie właściwych władz. Podobne przeznaczenie miały areszty miejskie. Zarówno w aresztach wiejskich jak i miejskich mogły być przetrzymywane osoby odbywające karę aresztu lub będące zatrzymane tylko na czas jednego miesiąca.

W okresie II Rzeczypospolitej, wójtowie gmin mieli prawo do nakładania kary aresztu, a czynili to w ramach tzw. czynności policyjnych określonych w przepisach o samorządzie terytorialnym.¹ Na terenach byłego zaboru rosyjskiego, owe prawo do nakładania kar aresztu wywodziło się jeszcze z rosyjskich przepisów ustawy o samorządzie gminnym.² Przepisy tej ustawy,³ przynajmniej w zdecydowanej swej większości obowiązywały do 1933 r.,³ a niektóre nawet do końca II Rzeczypospolitej.

Na posiedzeniu Rady gminnej w Izbicy, które miało miejsce w dniu 20 marca 1936 r., uchwalono *tymczasowy regulamin dla aresztu*.⁴ Z posiedzenia Rady sporządzono protokół nr 10 (bo taki nadano mu kolejny numer), w którym zamieszczono treść uchwalonego regulaminu aresztu gminnego. Trudno jest ustalić, czy ów regulamin został opracowany w całości przez samą Radę, jest to raczej mało prawdopodobne. Regulamin mógł być sporządzony przez sekretarza gminy w oparciu o wydane wzorce Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, które w owych czasach najczęściej były publikowane w formie okólników ministerialnych, a które to miały służyć do opra-

¹ Dekret Naczelnika Państwa z dnia 27 XI 1918 r., *O utworzeniu Rad Gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego*, Dz. Pr. Nr 18, poz. 48.

² Ustawa Gminna z dnia 2 III 1864 r., ogłoszona w Zbiorze Praw Cesarstwa Rosyjskiego z roku 1892, tom II.

³ W 1933 r., weszła w życie od dawna oczekiwana ustawa, której podstawową funkcją miało być ujednoczenie przepisów o samorządzie terytorialnym na obszarze całej Rzeczypospolitej, tj. ustawa *o częściowej zmianie samorządu terytorialnego*, z dnia 23 III 1933 r., Dz.U.R.P. nr 35, poz.294.

⁴ Archiwum Państwowe Zamość, Zespół Gmina Izbica, sygn. akt 144, protokół z posiedzenia Rady Gminnej nr 10

cowywania różnych regulaminów, statutów podatkowych, dokumentów itp. W aktach innych gmin nie natknięto się na podobny regulamin, ani w ogóle na jakiegokolwiek dokumenty dotyczące samych aresztów gminnych. Analizując treść regulaminu, możemy sobie uzmysłowić jak przynajmniej powinien funkcjonować typowy areszt gminny, wiejski w II Rzeczypospolitej, zwłaszcza, że na ten temat brakuje literatury, a sama instytucja aresztu gminnego jest już tylko reliktem historii.

Areszt, powinien składać się przynajmniej z 2 cel, *od siebie dobrze odizolowanych, ściany odpowiednio grube i tak urządzone, aby uniemożliwiły porozumiewanie się aresztantów na zewnątrz i z siedzącymi w poszczególnych celach.* W okresie zimowym temperatura w celach nie powinna być niższa niż 14 stopni. Aresztant przez cały czas przebywał w swojej celi, nie wolno mu było jej opuszczać bez zgody dozorczy i najczęściej wychodził z niej, dla załatwienia własnych potrzeb fizjologicznych lub gdy zarządzono krótki spacer na świeżym powietrzu bądź dla wykonania drobnych prac gospodarczych dla potrzeb samego aresztu. Jednak zatrzymanych *do dyspozycji władz policyjnych lub sądowych* nie zatrudniano na zewnątrz aresztu i nie wyprowadzano również na spacer. Jako sprawcy poważnych przestępstw lub zatrzymani do odbycia orzeczonej już kary pozbawienia wolności byli przewożeni niemal od razu do powiatowych aresztów śledczych.

Zatrzymany w areszcie był żywiony przez rodzinę. Dostarczoną żywność przyjmował dozorca (stróż), który sprawdzał jej zawartość a następnie przekazywał ją zatrzymanemu. Aresztantom, którzy nie posiadali rodziny bądź nie pochodzili z tego terenu, pożywienia dostarczała gmina, dzienny koszt wyżywienia wynosił ok. 50 groszy.

Aresztem zarządzał *kierownik aresztu*, którego zatrudniała gmina. Był on odpowiedzialny za prawidłowe wykonanie kary, za spokój i porządek w areszcie oraz życie i zdrowie zatrzymanych. Do jego obowiązków należało dokonywanie dziennych i nocnych inspekcji aresztu, prowadzenie ewidencji zatrzymanych, czuwanie nad przestrzeganiem przez aresztantów regulaminu aresztu oraz prowadzenie wszelkiej korespondencji zewnętrznej. Był przełożonym dozorców i odpowiadał za ich pracę. Uprawnionymi do przeprowadzenia inspekcji aresztu oprócz władz sądowych i administracyjnych byli oficerowie inspekcyjni Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej, Komendant Powiatowy PP oraz Komendant Posterunku PP. O swych spostrzeżeniach z dokonanej kontroli aresztu, przeprowadzający inspekcję miał obowiązek powiadomić Wójta oraz Starostę Powiatu.

Wójt gminy zobowiązany był wyznaczyć jednego lub dwóch dozorców aresztu, którzy podlegali bezpośrednio kierownikowi aresztu. Ilość wyznaczonych dozorców zależała przede wszystkim od potrzeb danego aresztu, jego wielkości i ilości przetrzymywanych w nim zatrzymanych. Areszt w Izbicy składał się z czterech cel i jednego, dużego pomieszczenia administracyjnego. Powstał poprzez adaptację pomieszczeń gospodarczych, które znajdowały się na zapleczu posesji Urzędu Gminy, a więc nie był to na pewno areszt wzorcowy.

Obok budynku aresztu znajdowała się studnia gminna (tzw. pompa), z której korzystali aresztanci podczas wykonywania codziennej toalety.⁵ Do cel wchodziło się bezpośrednio z posesji, brak było korytarza, poszczególne cele przypominały raczej komórki a nie pomieszczenia, w których przetrzymywano ludzi. Jeżeli chodzi o dozorców, to z racji pełnionej funkcji, posiadali liczne obowiązki, do których m.in. należy zaliczyć:

- bezpośredni nadzór nad aresztowanymi, w celu uniemożliwienia im ucieczki lub porozumiewania się między sobą,
- dostarczanie aresztowanym pożywienia do cel oraz rozdzielanie racji żywnościowych dostarczanych przez gminę, tym zatrzymanym, którym gmina miała obowiązek dostarczyć pożywienia,
- troska o zdrowie zatrzymanych oraz ich higienę osobistą,
- przekazywanie wszelkich uwag, próśb i skarg aresztantów do kierownika aresztu,
- nadzór na ścisłym przestrzeganiem porządku przez aresztantów, niedopuszczanie do krzyków, kłótni i bijatyk,
- kontrola czystości cel i pomieszczeń gospodarczych aresztu, posłań, naczyń, przeprowadzanie codziennych *rewizji* cel, pilnowanie aresztantów podczas dozwolonych spacerów.

Przyjmowanie do aresztu mogło się odbywać jedynie na mocy właściwego pisemnego nakazu, wystawionego przez uprawnione do tego władze. Nie wolno było przyjmować do aresztu osoby dotknięte chorobami zakaźnymi lub osoby ciężko chore. W takim przypadku, kierownik aresztu informował władze, które wydały nakaz zatrzymania, o odmowie przyjęcia zatrzymanego do aresztu. Przyjęty do aresztu był automatycznie zapisywany w księdze aresztowanych, w której oprócz danych personalnych aresztowanego zapisywano również organ władzy, który wydał nakaz jego osadzenia, dzień i godzinę przyjęcia do aresztu oraz dzień i godzinę jego opuszczenia. Ponadto urząd gminy prowadził specjalny rejestr odbywających karę w areszcie gminnym, który oznaczony był literą „A”.⁶ Badając akta gminy Zwierzyniec, Izbica, Krasnobród nie natknięto się na księgi aresztowanych, natomiast szczególnie w aktach gminy Zwierzyniec, zachowały się rejestry odbywających karę w areszcie gminnym. Ponadto w urzędzie gminy w Zwierzyńcu prowadzona była księga pt.: *Kontrola kar administracyjnych wymierzonych w drodze nakazów administracyjnych*.⁷

Księga prowadzona była w formie tabeli i zawierała informacje dotyczące osoby, wobec której wystawiona nakaz zapłaty a ponadto:

- datę wpływu nakazu zewnątrz,
- datę wystawienia nakazu,
- wysokość grzywny i zamienna ilość dni aresztu zapobiegawczego,
- datę doręczenia nakazu,

⁵ Własne ustalenia, uzyskane w drodze przekazu od Józefa Majdana, długoletniego pracownika Urzędu Gminy w Izbicy.

⁶ M. Podkowski *Czynności kancelaryjne zarządu gminy wiejskiej w II Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Vratislavenensis” No 2501, Prawo CCLXXXXV, Wrocław 2003 r.

⁷ APZ, Zespół Gmina Zwierzyniec, sygn. 169, s. 23.

- adnotacje o zapłacie grzywny wraz z podaniem pozycji dziennika kasowego,
- uwagi - tu wpisywano adnotacje czy oskarżony faktycznie dokonał wpłaty czy też odbył zamienną karę aresztu zapobiegawczego.

Przeważnie grzywny wymierzano w wysokości od 1 do 10 zł, natomiast grzywna w wysokości 2 złotych była zamieniana na jeden dzień aresztu.

W dniu 26 XI 1928 r., wójt Zwierzyńca wystawił nakaz zapłaty na kwotę stosunkowo dużą bo 23 złotych, wobec mieszkańca Biłgoraja Szart Sróla, za niestosowanie się do przepisów o ruchu pojazdów mechanicznych na drogach publicznych, z zamianą tylko na 2 dni aresztu. Szart Sról wniósł sprzeciw od nakazu zapłaty, który za pośrednictwem urzędu gminy został przesłany dalej do Starostwa w Zamościu.⁸ W księdze brak jest informacji jak się ta sprawa ostatecznie zakończyła. Nie był to jednak jedyny przypadek, kiedy wójt gminy Zwierzyniec wydał nakaz zapłaty grzywny za łamanie przepisów drogowych - najczęściej sprawcami takich wykroczeń byli obywatele narodowości żydowskiej - dla których, przeważnie sprawy kończyły się na odbyciu zamienną karę aresztu zapobiegawczego, w miejsce nałożonej grzywny.

Zwalnianie z aresztu następowało automatycznie po odbyciu kary, bądź też na mocy *ukazu* właściwej władzy lub też wskutek zarządzonej przez nią przerwy w odbywaniu dalszej kary. W razie wątpliwości, co do autentyczności dokumentów zawierających nakaz zwolnienia z aresztu, kierownik aresztu był zobowiązany do ustalenia i potwierdzenia jego autentyczności. Wątpliwości tego rodzaju na pewno nie występowały przy zwalnianiu osób, które odbywały samoistną bądź zamienną karę aresztu gminnego, gdyż w księdze zatrzymań z góry wpisywano dzień i godzinę zwolnienia. Inaczej było w przypadku zatrzymanych do odbycia kary pozbawienia wolności, zatrzymanych do dyspozycji prokuratury lub tymczasowo aresztowanych, tu na pewno należało bezpośrednio kontaktować się z odpowiednią władzą przed zwolnieniem z aresztu. Zatrzymani w areszcie, którzy nie byli mieszkańcami danej gminy, tuż przed zwolnieniem byli sprawdzani, czy nie zachodzi konieczność ich zatrzymania do innych spraw dokonanych na terenie tej gminy, czy gminy z której pochodził.

Osadzonych w areszcie obowiązywał oczywiście regulamin aresztu, który wymieniał ich prawa i obowiązki., na przykład *w celach i pomieszczeniach aresztu winna panować cisza, wzorowy porządek i bezwzględna czystość. Aresztowanym nie wolno śpiewać, gwizdać, krzyczeć, hałasować. Wzbronione jest plucie na podłogę, zanieczyszczanie pomieszczenia aresztu w inny sposób, pisanie lub rysowanie na ścianach i przedmiotach znajdujących się w areszcie.*⁹

Regulamin zabraniał również spożywania alkoholu, natomiast palenie tytoniu traktowane było jako *ulga*, która za jakiegokolwiek przewinienie mogła być osadzonemu odebrana. W dni powszednie ogłaszano *sygnał do w sta-*

⁸ APZ, Zespół Gmina Zwierzyniec, sygn. akt 169, s. 26.

⁹ APZ, Zespół Gmina Izbica, sygn. akt 144, s. 34, wyciąg z *tymczasowego regulaminu dla aresztów* (§23).

wania o godzinie 6⁰⁰, natomiast w niedziele i święta o godzinie 7⁰⁰. Od 1 kwietnia do 30 września, skazani kładli się spać o godzinie 21⁰⁰, zaś od 1 października do 31 marca o godzinie 20⁰⁰.¹⁰ Aresztowani przebywający cały dzień w swych celach, mogli korzystać - o ile pozwalała na to pogoda - do dozorowanego spaceru po dziedzińcu aresztu, w czasie od 30 minut do 2 godzin. Natomiast wykonywana przez nich praca trwała od godziny 7⁰⁰ rano do godziny 18⁰⁰, z godziną przerwą na obiad. Aresztowanym służyło prawo wnoszenia próśb i zażaleń na piśmie lub ustnie, w tym celu aresztowany mógł poprosić o *stawienie go* przed kierownikiem aresztu, wójtem lub władzami sprawującymi nadzór na aresztem. Przełożonym aresztowanego był:

- wójt gminy,
- wyznaczony na kierownika aresztu funkcjonariusz gminy,
- dozorca aresztu,
- oraz wszystkie osoby sprawujące nadzór nad aresztem.

Kary za złe sprawowanie się osadzonych, na wniosek kierownika aresztu nakładał wójt gminy. Regulamin nie wymieniał katalogu tych kar, należy jednak przypuszczać, że były to drobne dolegliwości, polegające m.in. na cofnięciu prawa palenia tytoniu, prawa do odwiedzin, prawa do skorzystania z codziennego spaceru lub polegające na wykonywaniu dodatkowych prac na rzecz aresztu.

Prawo o wykroczeniach z okresu II Rzeczypospolitej¹¹ przewidywało w zasadzie dwie zasadnicze kary za popełnienie wykroczenia, a mianowicie: areszt do trzech miesięcy i grzywnę do 3000 zł, albo jedną z tych kar. W praktyce jednak nie zdarzało się, by wójt wymierzał od razu samoistną karę aresztu. Stosownie do treści art. 10 §1 prawa o wykroczeniach w *razie nieściągalności grzywny lub w razie gdyby jej ściągnięcie narażało skazanego na ruinę majątkową, karę tę zamienia się na areszt, przyjmując dzień aresztu za równoważnik grzywny od 1 do 50 zł.*, i w zasadzie tylko w takich okolicznościach wójt wydawał decyzje o zastosowaniu zamiennej kary aresztu. Wszelkie postanowienia ustaw szczególnych, upoważniające władze do zamiany grzywny na areszt według swobodnego uznania, zostały jednak zniesione z dniem 1 IX 1932 r., po tej dacie grzywnę w wysokości do 50 zł można było zamienić na jeden dzień aresztu.¹²

Wymierzanie kar administracyjnych przez wójta odbywało się najczęściej na podstawie tzw. *doniesień karnych*, składanych - np. przez sołtysów lub władze do tego upoważnione - bezpośrednio do wójta; bądź do posterunku Policji Państwowej, która w dalszej kolejności przekazywała je wójtowi, w celu wymierzenia kary administracyjnej w drodze nakazu. Na podstawie doniesienia karnego Posterunku Policji Państwowej w Izbicy z dnia 26 II 1934 r., stwierdzającego, że „*Agnieszka R. zamieszkała w Tarzymiechach nie trzymała psa na uwięzi, który chodził bez kagańca i obroży*”, wójt

¹⁰ APZ, Zespół Gmina Izbica, sygn. akt 144, s. 35, wyciąg z *tymczasowego regulaminu dla aresztów*.

¹¹ Ustawa z dnia 15 VII 1932 r., *Prawo o wykroczeniach*, Dz.U.R.P. nr 60, poz. 572.

¹² W. Białkowski *Prawo o wykroczeniach przeznaczone do użytku władz gminnych*, Łuków 1932 r.

gminy stwierdził, że taki czyn stanowił *przekroczenie art. 16 ust. 7 rozporządzenia z dnia 22 VIII 1922 r. (Dz.U.R.P. nr 77, poz. 673) i działając z upoważnienia Wojewody Lubelskiego z dnia 20 IV 1930 r., L. 374/4/Sam 29 (Lub. Dz. Wojew. Nr 2.)* skazał wymienioną na grzywnę w wysokości 1 zł, z zamianą na 1 dzień aresztu zapobiegawczego, w razie niemożności jej *ściągnięcia*.¹³ W księgach *kontroli kar administracyjnych wymierzonych w drodze nakazu* gminy Zwierzyniec, widnieje stosunkowo dużo wpisów o wymierzeniu kar administracyjnych z zamianą na określoną ilość dni aresztu, przeważnie za nieprzestrzeganie obowiązku szkolnego, np.: *za nieuczęszczenie (opuszczenie 15 dni bez usprawiedliwienia) dla Jana R. ze Zwierzynica, na mocy Dekretu o obowiązku szkolnym - 2 złote grzywny z zamianą na 2 dni aresztu*, grzywna nie została zapłacona, więc w dniach od 11 do 13 VII 1927 r., wymieniony odbył karę w areszcie gminnym w Zwierzyncu.¹⁴

Zdarzało się również, że do aresztu trafiali również sołtysi, wójtowie a także pracownicy etatowi samorządu, na przykład sekretarze gmin. Starosta krasnostawski wydał decyzję w dn. 17 IV 1924 r., na mocy której ukarał 7-dniowym aresztem sołtysa wsi Wólka Orłowska oraz 5 dniowym aresztem sołtysa z Orłowa Drewnianego, za „*oznajmienie wobec inżyniera drogowego, wysoce karygodnej niesubordynacji wyrażającej się odnośnie tylko wykonaniu ale nawet przyjęcia polecenia mego o dostarczenie furmanek*.”¹⁵

Obu sołtysom starosta polecił zgłosić się do starostwa w dniu 10 V 1924 r., w celu odbycia kary aresztu. Jednak nagminne stosowanie kary aresztu przez starostów wobec sołtysów, wójtów czy sekretarzy gmin napotykało na sprzeciw ze strony działaczy Związku Pracowników Administracji Gminnej RP oraz Rady Naczelnej Związków Pracowników Samorządowych, którzy na VII walnym zgromadzeniu podjęli uchwałę o wystosowaniu petycji do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o zaniechanie karania aresztem sekretarzy gminnych, wójtów i sołtysów w trybie administracyjnym przez starostów.¹⁶ W wyniku wielokrotnie podejmowanych działań, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wydało okólnik skierowany do wojewodów, zabraniający starostom stosowanie art. 257 ustawy z roku 1864 *o samorządzie gminnym* i wymierzanie kar aresztu względem sekretarzy gminnych, wójtów i sołtysów, można było natomiast wobec nich nakładać kary grzywny.

Areszty gminne funkcjonowały do wybuchu II wojny światowej, co prawda w okresie okupacji hitlerowskiej niektóre z nich były jeszcze wykorzystywane przez żandarmerię, ale pełniły one całkiem inną funkcję. Po wojnie, w wyniku zmian przepisów o samorządzie terytorialnym będących następstwem zmian ustrojowych jakie dokonały się w Polsce, areszty gminne przestały istnieć.

¹³ APZ, Zespół Gmina Izbica, sygn. akt 212, s. 34.

¹⁴ APZ, Zespół Gmina Zwierzyniec, sygn. akt 94, s. 84.

¹⁵ APZ, Zespół Gmina Izbica, sygn. akt 106, s. 96.

¹⁶ Sprawozdanie z działalności Zarządu Centralnego Związku Pracowników Administracji Gminnej RP oraz Rady Naczelnej Związków Pracowników Samorządowych za rok 1926, Warszawa 1927 r., s. 11.